

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Τμήμα Ξένων Γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας

Πτυχιακή Εργασία

Η Πρόσληψη και οι Μεταφράσεις της Έμιλυ Ντίκινσον στον Ελληνικό Χώρο

Μάριος Ντούσιος (Ξ2017088)

Επιτροπή Εποπτείας

Πασχάλης Νικολάου (Επιβλέπων)

Γιώργος Κεντρωτής

Κέρκυρα, Φεβρουάριος 2022

Πτυχιακή Εργασία

Η Πρόσληψη και οι Μεταφράσεις της Έμιλυ Ντίκινσον στον Ελληνικό Χώρο

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγικό Σημείωμα.....	1
1.0 Ζωή και έργο.....	2
1.1 Νεανικά Χρόνια: Ποίηση και Απώλεια.....	2
1.2 Προβλήματα Υγείας, Απομόνωση και πτώση της Παραγωγικότητας.....	4
1.3 Θάνατος και Κληρονομιά.....	4
2.0 Η ποίηση της Έμιλυ Ντίκινσον.....	5
2.1 Θεματικές Ενότητες.....	5
2.2 Γενικά Χαρακτηριστικά.....	7
3.0 Η Έμιλυ Ντίκινσον στον Ελληνικό Χώρο.....	7
3.1 Η πρόσληψη της Έμιλυ Ντίκινσον στον Ελληνικό Χώρο.....	9
3.2 Μεταφράσεις της Έμιλυ Ντίκινσον.....	12
3.3 Μεταφραστικές Δυσκολίες.....	16
4.0 Επίλογος.....	19
5.0 Βιβλιογραφία.....	20

Εισαγωγικό Σημείωμα

Μία από τις σημαντικότερες ποιήτριες του 19ου αιώνα, η Έμιλυ Ντίκινσον, σύμβολο της εσωστρέφειας, η σπάνια αυτή ποιητική ιδιοφυΐα αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα αινίγματα της παγκόσμιας ποίησης. Το έργο της θα επηρεάσει την ποίηση της Δύσης όσο καμία άλλη ποιήτρια της εποχής της. Παρά την ανδροκρατούμενη και πατριαρχική κοινωνία στην οποία ή ίδια μεγάλωσε, η Έμιλυ θα καταφέρει να σπάσει τα δεσμά της και να χρησιμοποιήσει την φωνή της για να εμπνεύσει όλο τον κόσμο γύρω της, την ποίηση, την λογοτεχνία ακόμα και το φεμινιστικό κίνημα. Η πρώτη μου επαφή με την Ντίκινσον έγινε τυχαία, όταν ανακάλυψα σε ένα από τα πολλά και ξεχασμένα βιβλιοπωλεία της Αθήνας, ένα αντίτυπο του βιβλίου «*Ντίκινσον, Επιλογή από το έργο της*» των εκδόσεων Μικρή Εγνατία. Το βιβλίο αυτό αποτέλεσε την αφορμή και ίσως την βασική αιτία που αγάπησα την λογοτεχνία και την ποίηση, και τώρα έχω την ευκαιρία μέσω της πτυχιακής αυτής να τιμήσω με τον δικό μου ξεχωριστό τρόπο την Έμιλυ Ντίκινσον.

Στην πτυχιακή αυτή θα προσπαθήσω να ρίξω φως σε κάποια από τα σημαντικότερα γεγονότα που καθόριζαν την Ντίκινσον και την ποίηση της, ενώ παράλληλα θα αναφερθώ στα θέματα που χαρακτήρισαν την ποίηση της καθώς και σε εκείνα τα χαρακτηριστικά που την έκαναν να ξεχωρίσει από τους σύγχρονους της. Στην συνέχεια, θα μιλήσω για την αποδοχή και την πρόσληψη της Ντίκινσον από το ελληνικό κοινό, χρησιμοποιώντας την Θεωρία της Αναγνωστικής Ανταπόκρισης του Iser. Θα ακολουθήσει μια αναφορά σε κάποιες από τις σημαντικότερες ελληνικές μεταφράσεις της Ντίκινσον, ενώ θα ολοκληρώσω την εργασία με κάποιες από τις βασικές δυσκολίες και προβληματισμούς, που δημιουργούνται κατά την διάρκεια μετάφρασης των ποιημάτων της, όπως αναφέρονται στο βιβλίο *Επειδή δεν άντεχα να ζώ φωναχτά* της Λιάνα Σακελλίου.

Σε αυτό το σημείο της εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου κύριο Πασχάλη Νικολάου για την άριστη συνεργασία αλλά και για τις δυσκολίες και του προβληματισμούς που μου έθεσε, και με βοήθησαν να φέρω εις πέρας την εργασία αυτή. Καθώς και για την ενθάρρυνση και στήριξη του. Ένα ευχαριστώ οφείλω επίσης και στον κύριο Γιώργο Κεντρωτή, για την συμμετοχή του στην

διαδικασία αυτή. Ενώ κλείνοντας, πρέπει να ευχαριστήσω όλα εκείνα τα άτομα από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον που με στήριξαν τους τελευταίους μήνες.

1.0 Ζωή και έργο

1.1 Νεανικά Χρόνια: Ποίηση και Απώλεια

Γεννημένη στις 10 Δεκεμβρίου του 1930, σε μικρή κωμόπολη της Μασαχουσέτης, η Έμιλυ Ελίζαμπεθ Ντίκινσον θα άλλαζε για πάντα την μορφή της Αμερικανικής Ποίησης. Μεγάλωσε και έζησε σε ένα αυστηρά πουριτανικό περιβάλλον, στο πλάι των γονιών της, αποκλεισμένη και απόμακρη από τον έξω κόσμο. Ο πατέρα της Έντουαρντ Ντίκινσον, όντας δικηγόρος και πολιτικός, συχνά καυχιόταν για την σημασία και την σπουδαιότητα της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα η Ντίκινσον να λάβει μια πιο αυστηρή και κλασική εκπαίδευση από άλλα συνομήλικα κορίτσια της εποχής της.

Σε ηλικία 10 ετών, μαζί με την μικρότερη της αδελφή Λαβίνια, άρχισαν να φοιτούν στην Ακαδημία Άμχερστ. Η Έμιλυ διέπρεψε στα μαθηματικά, στα λατινικά, στη βοτανική, στην χημεία, στην αστρονομία και έκθεση. Μαθήματα που επηρέασαν τον τρόπο σκέψης καθώς και την μελλοντική ποιητική της γραφή. Παράλληλα φοίτησε για μια χρονιά (1847-1848) στο Εκπαιδευτήριο Θηλέων του Όρους Χόλιοουκ, όπου πέρα από την εκπαίδευση, ιδιαίτερη βάση δόθηκε και στην θρησκευτική ανατροφή της Ντίκινσον. Μεταξύ άλλων στόχος της ακαδημίας ήταν η προετοιμασία των νεαρών γυναικών για την τέλεση των οικιακών και συζυγικών καθηκόντων. Η πρόωγη αναχώρηση της προκάλεσε σάλο συζητήσεων και όλα τα βλέμματα άρχισαν να στρέφονται προς την νεαρή Έμιλυ.

Μετά τα σχολικά της χρόνια δεν έχουμε πολλά βιογραφικά στοιχεία για την ζωή και την καθημερινότητα της Έμιλυ. Βέβαια ένα πλήθος ποιημάτων και επιστολών, ρίχνουν φως σε κάποια από τα σημαντικότερα πρόσωπα αλλά και γεγονότα που σημάδεψαν την ζωή και το έργο της ποιήτριας. Μια ζωή γεμάτη απώλεια, ανεκπλήρωτους έρωτες, και κρυφά συναισθήματα. Μεγαλώνοντας σε μια βαθιά θρησκευόμενη κοινωνία, δεν υπήρχαν πολλά περιθώρια για λογοτεχνική ελευθερία. Οι πουριτανοί πίστευαν πως τα μυθιστορήματα και η ποίηση απομακρύνουν το μυαλό από την θρησκεία και την πίστη (Martin 2002: 6). Βέβαια, αυτό δεν σταμάτησε την νεαρή Έμιλυ, η οποία από μικρή ηλικία παρουσίασε ένα ενδιαφέρον για την

λογοτεχνία. Σημαντικό ρόλο στην πνευματική της εξέλιξη έπαιξε και ο φίλος και μέντορας της, Μπέντζαμιν Νιούτον. Πιθανότατα αυτός να ήταν ο πρώτος που την έφερε σε επαφή με τα έργα των Έμερσον και Γουόρντςγουορθ, τα οποία έμελλαν να επηρεάσουν και την δική της ποίηση. Με το πέρασμα του χρόνου, το γράψιμο άρχισε να την απασχολεί όλο και περισσότερο, με τα ποιήματα και τις επιστολές της να γίνονται όλο και πιο συχνά.

Βέβαια στην ηλικία των 20, η Έμιλυ είχε ήδη αρχίσει την πορεία της προς την μοναχικότητα, που επρόκειτο να χαρακτηρίσει της υπόλοιπη ζωή της. Οι θάνατοι αρκετών φίλων και συγγενικών προσώπων κλόνισαν αρκετά την ήδη ευαίσθητη ψυχική της υγεία, και έστρεψαν τον ενδιαφέρον της νεαρής ποιήτριας προς το θάνατο, και συγκεκριμένα την μετ' αθάνατόν ζωή. Το 1855 φέρνει νέες αναταράξεις αλλά και μια νέα γνωριμία στη ζωή της Ντίκινσον. Με αφορμή την εκλογή του πατέρα της στο Κογκρέσο, η Έμιλυ αποφασίζει να κάνει ένα ταξίδι μέχρι την Ουάσιγκτον και από εκεί στην Φιλαδέλφεια. Μέσα σε εκείνη την χρονική περίοδο, ενώ έμενε με την φίλη της Ελίζα Κόλμαν, έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με τον πάστορα Τσάρλς Γουάντςγουορθ. Συναντήθηκαν προσωπικά μόνο άλλες δύο φορές (το 1860 και το 1880), αλλά αντάλλαξαν μια σειρά επιστολών για πολλά χρόνια, από τις οποίες μόνο μία (από τον Γουάντςγουορθ προς τον Ντίκινσον, πιθανώς με ημερομηνία 1862) έχει διασωθεί. Η αλληλογραφία αυτή ξεκίνησε το 1858, όταν η Ντίκινσον ζήτησε από τον Γουάντςγουορθ συμβουλές σχετικά με την ασθένεια της μητέρας της, και συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της ζωής του, το 1882. Προς τα τέλη της του 1850 και στις αρχές της δεκαετίας του 1860, η Ντίκινσον βιώνει 'μια έκρηξη δημιουργικότητας' (γράφει 52 ποιήματα μόνο το 1858 και ο αριθμός αυτός αυξάνεται σταθερά τα επόμενα χρόνια). Το περιεχόμενο αυτών των ποιημάτων δείχνει έντονα συναισθήματα πάθους και ενίοτε απόγνωσης στην καρδιά της ποιήτριας. Αν και τα γράμματα της Ντίκινσον καταστράφηκαν ως επί το πλείστον μετά τον θάνατό της, τρεις επιστολές της που απευθύνονταν στον 'Αφέντη', τα οποία θεωρούνται από πολλούς ως ερωτικές επιστολές, διασώθηκαν. Προέρχονται από την περίοδο 1858-1862, αλλά η ταυτότητα του 'Αφέντη', στον οποίο απευθύνονταν, δεν έχει εξακριβωθεί ποτέ. Ο Γουάντςγουορθ μετακόμισε στο Σαν Φρανσίσκο το 1862, για να αναλάβει μια θέση ιερέα, και την ίδια περίοδο η Έμιλυ βιώνει μια 'κρίση' στα γράμματα και στα ποιήματα της *'Ο θεός με έπλασε. Αφέντη – δεν έγινα – από μόνη - μου. Ενσωμάτωσε την καρδιά μέσα μου-μεγάλωσε σιγά σιγά και δεν χωράει πια σε εμένα...Είμαι μεγαλύτερη απόψε Αφέντη, μα*

η αγάπη είναι ίδια...» (Επιστολή προς άγνωστο παραλήπτη, πιθ. 1861) *«Η Μαργαρίτα που ποτέ δεν δειλίασε σε τούτον τον φρικαλέο αποχωρισμό, βάσταζε τη ζωή της τόσο σφιχτά για να μην δει εκείνος την πληγή.»* (Επιστολή προς άγνωστο παραλήπτη 1862) ενώ από το 1861 έχει ξεκινήσει να φοράει τα διάσημο λευκό φόρεμα, το οποίο θα διατηρήσει και μέχρι το τέλος της ζωής της.

1.2 Προβλήματα Υγείας, Απομόνωση και πτώση της Παραγωγικότητας

Όπως αναφέραμε και πιο πάνω η περίοδος την δεκαετία του 1860, η Έμιλυ γράφει το μεγαλύτερο μέρος της ποιητική της συλλογής. Συγκεκριμένα το 1862, μέσα σε ένα χρόνο, γράφει 366 ποιήματα· 141 το 1863, 174 το 1864 και 85 το 1865, ενώ τα επόμενα χρόνια γράφει 10 με 15 ποιήματα ετησίως. Η ποιητική της αυτή ενεργητικότητα, συμπίπτει με την περίοδο του Αμερικανικού Εμφυλίου, που αποτελεί ένα από το κομβικά και καθοριστικά σημεία της ζωής της. (Martin 2002: 36). Την περίοδο αυτή επίσης ξεκινούν και πολλά από τα προβλήματα που επρόκειτο να ταλανίζουν την υγεία της μέχρι και το τέλος της ζωής της. Συγκεκριμένα το 1864 και μεγάλο μέρος του 1865 το περνάει σε νοσοκομείο της Βοστόνης, όπου και υποβλήθηκε σε θεραπείες για τα μάτια της. Το πρόβλημα φαίνεται να οφείλεται σε φλεγμονή των μυών του ματιού, η οποία προκαλεί και ευαισθησία στο φως. Τα προβλήματα υγείας σε συνδυασμό με την φθίνουσα υγεία της και την απώλεια της οικιακής βοηθού, οδήγησαν την Ντίκινσον να επικεντρωθεί στην φροντίδα του νοικοκυριού και να αμελήσει την ποίηση της.

Μετά την επιστροφή της από την Βοστόνη η ίδια κλείστηκε στο σπίτι της και δεν ξαναβγήκε σχεδόν ποτέ έξω. Συνέχισε να γράφει όλο και πιο αραιά, ενώ παράλληλα βυθιζόταν όλο και πιο βαθιά στην απομόνωση και στην μοναχικότητα. Μαρτυρίες γνωστών και φίλων αναφέρουν πως, στην ηλικία των 40 ετών αρχίζει να μην βγαίνει καν από το δωμάτιο της, αρνείται προκλήσεις του κοινωνικού της κύκλου, ενώ η λιγοστή επικοινωνία που διατηρεί με τον έξω κόσμο γίνεται πίσω από την μισάνοιχτη πόρτα της κρεβατοκάμαρας της.

1.3 Θάνατος και Κληρονομιά

Προς το τέλος της ζωής της, η Ντίκινσον αναγκάζεται να υποστεί τους θανάτους πολλών και αγαπημένων της συγγενών και φίλων. Το 1874 κατά την διάρκεια ενός ταξιδιού του στην Βοστώνη, ο πατέρας της πεθαίνει ξαφνικά, ενώ το 1875 η μητέρα της υπέστη ένα βαρύ εγκεφαλικό, το οποίο την άφησε σχεδόν παράλυτη. Το 1884 χάνει τον αγαπημένο της φίλο και μέντορα, Τσάρλς Γουάντσορθ, και το τελικό πλήγμα έρχεται το 1883 με τον θάνατο του αγαπημένου της ανιψιού. Η υγεία της κλονίστηκε αρκετά τα επόμενα χρόνια και δυστυχώς ποτέ δεν βελτιώθηκε. Η Έμιλυ Ντίκινσον πεθαίνει, το απόγευμα της 15ης Μαΐου του 1886 σε ηλικία 55 ετών. Μετά από μια σύντομη και συγκινητική τελετή, όπου αναγνώστηκαν κάποια από τα αγαπημένα της έργα, η Έμιλυ θάβεται σε ένα άσπρο φέρετρο, στο οικογενειακό οικόπεδο.

Όπως φαίνεται όμως αυτό δεν ήταν το τέλος για την ποιήτρια Έμιλυ Ντίκινσον. Σύντομα μετά τον θάνατο της, η αδελφή της Λαβίνια, ανακάλυψε τυχαία ένα κλειδωμένο έπιπλο από ξύλο κερασιάς, γεμάτο με ποιήματα της Έμιλυ, 1775 ποιήματα για την ακρίβεια. Κάποια από αυτά επρόκειτο να δημοσιευτούν, μέσω του φίλου της ποιήτριας, Τ. Γ. Χίγκινσον. Βέβαια η ολοκληρωμένη έκδοση των ποιημάτων έρχεται πολύ αργότερα, το 1955, με το τρίτομο *The Poems of Emily Dickinson*, υπό την επιμέλεια του Τόμας Τζόνσον.

2.0 Η ποίηση της Έμιλυ Ντίκινσον

2.1 Θεματικές Ενότητες

Η Έμιλυ έγραψε πάνω από 2000 ποιήματα, με την φύση, την αγάπη, τον θάνατο και την αθανασία να αποτελούν βασικούς πρωταγωνιστές:

Στην ποίηση της Ντίκινσον η φύση αποκτά μια διαφορετική διάσταση. Εν αντιθέσει με τις κλασσικές ερμηνείες της φύσης στην ποίηση, όπου συχνά την συναντάμε ως ‘μητέρα, οδηγό και δάσκαλο’ (*Nature – the gentlest mother’s*), η Έμιλυ την παρουσιάζει ως κάτι το μυστηριώδες και ασύλληπτο (*But Nature is a stranger yet*). Η ποιήτρια δεν ενδίδει σε καμία περίπτωση στην ψευδή εξύμνηση της φύσης. Για την ίδια όσο περισσότερο προσπαθούμε να την διερευνήσουμε και να την

εκλογικέψουμε τόσο πιο πολύπλοκη και μπερδεμένη γίνεται (*To pity those that know her not/ Is helped by the regret/ That those who know her, know her less/ they near her they get*). Παρά την βαθιά παρατηρητικότητα της, η Έμιλυ ισχυρίστηκε πως δεν κατάφερε ποτέ να κατανοήσει το βαθύ μυστήριο της φύσης. Έχει μάλιστα παραδεχτεί πως ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε ποτέ να κατανοήσει το Θεό ή την φύση λόγω της περιορισμένης φαντασίας του (*We spy the Forests and the Hill/ Mistake the Outside for the In*). Η φύση είναι σαν ένα απύθμενο πηγάδι – όπου κάποιος μπορεί να εξετάσει μόνο την επιφάνεια του (*What mystery pervades a well!*).

Άλλο ένα θέμα το οποίο φαίνεται να απασχολεί έντονα την ποιήτρια, είναι αυτό του θανάτου αλλά και της αθανασίας (Anderson 1960: 11). Όπως ήδη ανέφερα η ποιήτρια δεν ήταν ξένη απέναντι στον θάνατο, έζησε σε μια περίοδο πολέμου και αρρώστιας, και από μικρή ηλικία υπήρξε μια μεγάλη έλξη προς τα αναπόφευκτα ζητήματα της ανθρώπινης ζωής. Ο Ρίτσαρντ Τσέις στην βιογραφία του για την ποιήτρια αναφέρει πως ‘...στην πλειοψηφία των ποιημάτων της Έμιλυ Ντίκινσον, από τα λιγότερο έως τα περισσότερα εντυπωσιακά της ποιήματα, υπάρχουν πάντα υπονοούμενα για τον θάνατο’. (Chase 1951: 230) Ενώ ο Τσάρλς Άντερσον στο βιβλίο του υποστηρίζει πως ‘ο θάνατος και η αθανασία ήταν τα βαθύτερα θέματα που δοκίμασαν τις ποιητικές της δυνάμεις’. (Anderson 1960: 11). Η ίδια έγραψε περισσότερα από πεντακόσια ποιήματα πάνω στο θέμα του θανάτου, τα οποία θεωρούνται εξέχουσες συνεισφορές προς την αμερικανική ποίηση. Τα περισσότερα από αυτά αποτελούν μια ειλικρινή προσπάθεια κατανόησης της πραγματικής φύσης του θανάτου. Σε αυτά ο θάνατος αποκτά ποικίλα και αντιφατικά προσωπεία όπως αυτό του αμαξιά, του αυλικού, του βασιλιά, του εραστή, ενός εντόμου ενώ είναι άλλοτε ευγενικός, άλλοτε απειλητικός και άλλοτε αναπόφευκτος. ‘*Because I could not stop for Death-/ He kindly stopped for me- / The carriage held but just Ourselves* (Because I could not stop death) *Death, to the dead for evermore/ A King, a god, the last, the best of friends* (Death, to the Death for Evermore) *The bells should joyful ring to tell/ A soul had gone to heaven* (Joy in Death) *Who had they lived, had died but when / They died, Vitality begun* (A Death blow is a Life blow to Some) *Death is like an insect/ Menacing the tree* (Death is like an insect)’

Τέλος, η Έμιλυ είναι αρκετά γνωστή και για τα ερωτικά της ποιήματα. Ίσως η ανεκπλήρωτη συναισθηματική της ζωή να την έκανε να κατανοήσει το μέγεθος και το νόημα της αγάπης και του έρωτα πιο έντονα από οποιοδήποτε άλλο ποιητή. Τα

ερωτικά ποιήματα της Έμιλυ ήταν γεμάτα πάθος και συχνά έδιναν μια εικόνα ενός άστατου και εκρηκτικού έρωτα *'Wild nights – Wild Nights!'*. Μιλά για έρωτες κρυφούς και ανεκπλήρωτους, ερωτικά συναισθήματα που πρέπει να καταπιέζονται *'Much of Emily Dickinson's poetry bears upon her experience of love for a man she could not marry'* (Foerster 1974: 1073). Τα ποιήματα της προδίδουν πως έχουμε να κάνουμε με ένα άτομο, με πολλά συναισθήματα που ερωτευόταν και αγαπούσε πολύ έντονα. Για την ίδια το συναίσθημα της αγάπης, είναι το υπέρτατο συναίσθημα της ζωής, *'to be loved is Heaven'*. Για τη Ντίκινσον, ο φυσικός έρωτας βασίζεται μόνο στη σωματική έλξη. Είναι καθαρά σεξουαλικοκεντρικός και δεν μπορεί να διαρκέσει πολύ, αποσκοπεί παρά μόνο στην ικανοποίηση των αισθησιακών απολαύσεων της ζωής. Η Ντίκινσον πιστεύει στην εκπλήρωση του έρωτα μετά θάνατον. *'A Wife – at Daybreak I shall be / Eternity, I'm coming Sir'* (ποίημα της Emily Dickinson) Η ζωή γίνεται συχνά ανυπόφορη λόγω της απώλειας της αγάπης *'You left me boundaries of pain/ capacious as the sea'*. Μια παντρεμένη γυναίκα αντιμετωπίζει βάσανα και ταπεινώσεις στα χέρια των ανδρών και χάνει όλη την ταυτότητα και τον αυτοσεβασμό της μετά το γάμο. Για τη Ντίκινσον, η θεία αγάπη είναι η μόνη πηγή σοφίας που δίνει νόημα στην ανθρώπινη ζωή και ύπαρξη. *'The human lover remains shadow as her vision of her lovers, heavenly marriage changes to a celestial union with god'* (J.B Pickard 1967: 90) Είναι ο πνευματικός γάμος που διαρκεί για πάντα. *'I argue thee/ that Love is Life/ and Life hath immortality'* (That I did always love, poem by Emily Dickinson) *Baptized - this day - a Bride* (ποίημα της Emily Dickinson).

2.2 Γενικά Χαρακτηριστικά

Τα ποιήματα της Ντίκινσον είναι αρκετά λυρικά, κυρίως τετράστιχα, γραμμένα σε σύντομες στροφές όπου ένα ομιλητής (όχι απαραίτητα η ποιήτρια) εκφράζει τις σκέψεις και τα συναισθήματα του. Όπως και στα περισσότερα παραδείγματα λυρικής ποίησης, ο ομιλητής στα ποιήματα της Ντίκινσον προσδιορίζεται συχνά σε πρώτο πρόσωπο, 'εγώ'. Η Ντίκινσον υπενθύμιζε στον αναγνώστη ότι το 'εγώ' στην ποίησή της δεν μιλάει απαραίτητα για την ίδια την ποιήτρια: *'When I state myself, as the Representative of the Verse – it does not mean – me – but a supposed person'*. Ο τρόπος γραφής της Έμιλυ είναι σίγουρα μοναδικός. Χρησιμοποίησε παύλες, τελείες και αντισυμβατική κεφαλαιοποίηση, εκτός από

ζωντανές εικόνες και ιδιότυπο λεξιλόγιο. Οι παύλες της Ντίκινσον συχνά αντικαθιστούσαν τα συνήθη σημεία στίξης, όπως τελείες, κόμματα και θαυμαστικά, και λειτουργούσαν ως γέφυρες μεταξύ τμημάτων του ποιήματος, ενώ πολλοί υποστηρίζουν, πως οι παύλες υποδηλώνουν τις παύσεις κατά την διάρκεια ανάγνωσης του ποιήματος. *‘Οι παύλες της λειτουργούσαν ρητορικά και όχι συντακτικά. Γενικά δίνουν την εντύπωση πως η διάνοια πίσω από το κείμενο είναι αποδεσμευμένη από τις φυσιολογικές νόρμες μιας φυσιολογικής διαδικασίας.’ / ‘Συχνά οι παύλες απλά αντικαθιστούν κάποιο συμβατικό σημείο στίξης, μα συχνά εμφανίζονται και σε σημεία που ένα κόμμα ή τελεία θα ήταν λανθασμένα ή περιττά.’* (Miller 1987: 50) *‘επιβραδύνουν τον ρυθμό ανάγνωσης του ποιήματος, ώστε με αυτά τα κενά ή τις συμπτώξεις ο αναγνώστης να εκτιμήσει τη δαιμονική αγάπη της για τις λέξεις.’* (Βλαβιανός 2021: 127). Η χρήση των κεφαλαίων είχε ίσως στόχο να προσδώσει ιδιαίτερη βαρύτητα σε λέξεις και ιδέες, τις οποίες ήθελε η Ντίκινσον να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο ποίημα. *‘Η Ντίκινσον γράφει με κεφαλαία στις περιπτώσεις που θέλει να επιστήσει την προσοχή μας, στα αντικείμενα, τις ιδέες, τα πράγματα που έχουν όνομα στην ποίηση της.’* (Σακελλίου 2013: 77) Η ιδιαιτερότητα αυτή ενδέχεται να αποτελεί επιρροή των γερμανικών βιβλίων που υπήρχαν στο σπίτι και συχνά μελετούσε η ποιήτρια. (Σακελλίου 2013: 77)

Παράλληλα, αντί να χρησιμοποιεί πεντάμετρο, έτεινε περισσότερο να χρησιμοποιεί τρίμετρο, τετράμετρο, ακόμη και δίμετρο κατά καιρούς, επιλέγοντας να παίξει με το μέτρο. Ενώ φαίνεται να έγραφε τα ποιήματα της παρόμοια με στίχους τραγουδιών. *‘...several aspects of her verse suggest that more accurate formulation would be that she wrote in relation to song. Song, in this context includes the hymns and ballads she sang, the poetry she read’* (Miller 1987: 49). Η χρήση του κανονικού μέτρου δεν ήταν πολύ συνηθισμένη, καθώς προτιμούσε αντ' αυτού το ακανόνιστο μέτρο. Όπως και με το μέτρο, η χρήση της ομοιοκαταληξίας στην ποίηση της Ντίκινσον είναι πειραματική και συχνά ανακριβής. Η ομοιοκαταληξία που δεν είναι τέλεια ονομάζεται ‘λοξή ομοιοκαταληξία’ ή ‘προσεγγιστική ομοιοκαταληξία’. *‘Contended as the **Eye**/ That knows – it cannot **see*** (The Difference between Despair by Emily Dickinson) *The Beggar and his **Queen** .../ A Summer’s **Afternoon**’* (Higher Stands the Grave by Emily Dickinson). Η λοξή ομοιοκαταληξία, είναι αρκετά συνηθισμένη στη σύγχρονη ποίηση, αλλά χρησιμοποιούνταν λιγότερο συχνά στην ποίηση που έγραφαν οι σύγχρονοι της Ντίκινσον.

Τέλος, κάτι ακόμα που χαρακτηρίζει τα ποιήματα της Έμιλυ, είναι η έλλειψη τίτλων στα ποιήματα της. Η πιο προφανής εξήγηση για το φαινόμενο αυτό είναι, πως τα ποιήματα δεν χρειάζονταν τίτλο μιας και η ίδια δεν είχε ποτέ την πρόθεση να τα εκδώσει. Ωστόσο, αυτή η εξήγηση έχει τις αδυναμίες της. Η μη δημοσίευση και η μη τιτλοφόρηση της Ντίκινσον μπορεί να συνδέονται χωρίς η πρώτη να είναι η αιτία της δεύτερης. Σίγουρα το γεγονός, πως κανένα ποίημα της δεν επρόκειτο να δημοσιευτεί, της επέτρεψε να αποφύγει την τιτλοφόρηση στην οποία πιθανότατα θα επέμενε ένας εκδότης. Αλλά τελικά, η έλλειψη τίτλων λέει τόσα πολλά για τη ποίηση αλλά και την σκέψη της Ντίκινσον. Η τιτλοφόρηση αποκαλύπτει, ότι ο συγγραφέας έχει κατά νου την αγορά και τις απαιτήσεις της. Η Ντίκινσον δεν έδειξε ποτέ καμία διάθεση να τιτλοφορήσει τα ποιήματα της, ούτε στην πρώιμη ποίησή της, ούτε στην ποίηση πριν από τη συμβουλή του Χίγκινσον κατά της δημοσίευσης. Το γεγονός αυτό μας δείχνει ακριβώς πως η ίδια δεν έχει καμία διάθεση να εκδώσει τα ποιήματα της, αλλά και επίσης το γεγονός, πως η ποίηση για την Έμιλυ δεν είχε ποτέ στόχο την χρηματική αποκατάσταση ή την φήμη. *‘For herself, the poems are endless approximations, in part throwaways, in part provisional stays and props against ecstasy – what she called and unfinished Pleasure. For her, each poem written, was merely a way of proceeding to the next one, a release from bonds, a transition...and in such a procession, titles were not only irrelevant, they were a betrayal, foreclosing what was to be perpetually dissolved, kept open’* (Howard 1973: 69).

3.0 Η Έμιλυ Ντίκινσον στον Ελληνικό Χώρο

3.1 Η πρόσληψη της Έμιλυ Ντίκινσον από το ελληνικό κοινό

Η Έμιλυ Ντίκινσον αναμφισβήτητα έχει αφήσει το σημάδι της στην παγκόσμια λογοτεχνία, και ο ελληνικός χώρος δεν αποτελεί την εξαίρεση. Άγγιξε με τον δικό της ξεχωριστό τρόπο όλους τους τομείς του καλλιτεχνικού χώρου, από την λογοτεχνία έως το θέατρο και την μουσική. Από την πρώτη έκδοση των ποιημάτων της στην Ελλάδα, το 1980, υπό την επιμέλεια και μετάφραση της Μελισσάνθης, έχουμε μια αύξηση του ενδιαφέροντος για την Έμιλυ Ντίκινσον. Το ελληνικό κοινό επρόκειτο να γνωρίσει ένα άτομο αντισυμβατικό και σχεδόν αναρχικό θα λέγαμε, που δεν φοβάται να κοιτάξει κατάματα την τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Αλλά προτού μιλήσουμε για την αποδοχή και της πρόσληψη της Ντίκινσον στην Ελλάδα, ας ρίξουμε μια ματιά σε κάποιες από τις βασικές θεωρίες λογοτεχνική πρόσληψης. Βέβαια η ακριβής χαρτογράφηση όλων το θεωριών γύρω από το συγκεκριμένο θέμα, πρόκειται για μια αρκετά χρονοβόρα και δύσκολη υπόθεση, μιας και αναφερόμαστε σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν σε διαφορετικούς χρόνος και τόπους. Για το λόγο αυτό, επέλεξα να επικεντρωθώ σε μία από τις πιο γνωστές θεωρίες, και την πρώτη που ανέδειξε την σχέση/ αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη. Την Θεωρία της Αναγνωστικής/Αισθητικής Ανταπόκρισης (Theory of Aesthetic Response, 1978) του Wolfgang Iser, ο οποίος αποτελεί συνιδρυτής της σχολής της Κωνσταντίας. Βασικός πυλώνας της θεωρίας αυτής είναι η μεταστροφή του ενδιαφέροντος από το κείμενο στον αναγνώστη. Βέβαια, στις περισσότερες λογοτεχνικές θεωρίες, γίνονται αναφορές, αν και μικρές, στο ρόλο και στην ευθύνη του αναγνώστη. Αλλά για πρώτη φορά στην θεωρία του Iser, ο αναγνώστης αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο και στην δημιουργική διαδικασία. Χαρακτηριστικά όπως αναφέρει και η Μαρία Πρεσκετζή, *‘Οι αναγνωστικές θεωρίες μετατοπίζουν το ενδιαφέρον από το κείμενο στον αναγνώστη· δηλαδή, στο νόημα που προσλαμβάνει ο (εκάστοτε) αναγνώστης από το κείμενο και όχι στο νόημα που κρύβει το κείμενο καθεαυτό. Η ουσία των αναζητήσεών τους τοποθετείται όχι στον συγγραφέα ή το κείμενο, αλλά στο πώς προσλαμβάνεται ή πώς αναδημιουργείται το λογοτεχνικό έργο ανάλογα με τον ορίζοντα των προσδοκιών, των προκαταλήψεων και πεποιθήσεων του κάθε αναγνώστη.’* (Πρεσκετζή, 2003: 60). Για τον Iser και τις αναγνωστικές θεωρίες ο αναγνώστης δρα ως ερμηνευτής, ο οποίος εισέρχεται στον κόσμο του βιβλίου και με βάση τις δικές του προσωπικές εμπειρίες, μνήμες και γνωρίσματα καλείται να εντοπίσει και να ερμηνεύσει όλα εκείνα τα κρυφά νοήματα, τις χρωματικές και συναισθηματικές αποχρώσεις *‘Εμπειρίες και γνώσεις, διαβάσματα και ακούσματα, θέματα και κοινωνικά συμβάντα, αξίες και πνευματικές ανησυχίες τροφοδοτούν [...] τον αναγνώστη’* (Spink 1990: 23-28). Η λογοτεχνική γλώσσα από μόνη της είναι κάτι τόσο ζωντανό, είναι γεμάτη μεταφορές, εικόνες και συμβολισμούς που συχνά προάγουν την κρυπτικότητα και την πολυσημία. Και για το Iser το νόημα παράγεται κατά την διαδικασία της ανάγνωσης και από το κείμενο καθεαυτό. *‘Both the text and the reader play somewhat equal parts in the interpretative process’* (Bressel 2007: 83) Βασική παράμετρος την αναγνωστικής θεωρίας είναι η έννοια της απροσδιοριστίας ή ακαθοριστίας *‘σε αντίθεση με τα πραγματικά αντικείμενα που είναι*

αναμφισβήτητα, τα αντικείμενα που παρουσιάζονται σε ένα λογοτεχνικό έργο παρουσιάζουν μέρη ή σημεία ή τόπους ακαθοριστίας' (Ingarden 1931: 246). Τα λογοτεχνικά έργα είναι γεμάτα απροσδιόριστα σημεία, υποκείμενα νοήματα και κενά που ο αναγνώστης συμπληρώνει, δίνοντας έτσι νόημα στο κείμενο (implied reader) *'The term incorporates both the prestructuring of the potential meaning by the text, and the readers actualization of this potential through the reading process'* (Iser 1978: 12). Έτσι το λογοτεχνικό έργο, είτε μιλάμε για πεζό είτε για ποίημα, δεν είναι κάτι σταθερό και ολοκληρωμένο. Εν αντιθέσει για το Iser το έργο είναι πάντα κάτι ατελές. Χωρίς την ενεργή συμμετοχή του αναγνώστη, το λογοτεχνικό έργο είναι σαν μην έχει υπάρξει ποτέ.

Όπως αναφέραμε, κατά την διάρκεια της ανάγνωσης, ο αναγνώστης μεταφέρει στο έργο προσωπικές αντιλήψεις, προσδοκίες και πεποιθήσεις. Η χρήση την γλώσσας, οι εικόνες, οι λέξεις ξυπνούν μέσα του εικόνες και συναισθήματα, τα οποία μπορεί ο ίδιος να χρησιμοποιήσει για να αξιολογήσει και να ερμηνεύσει τα χαρακτηριστικά του έργου *'The text acts as a stimulus for eliciting various past experiences, thoughts, and ideas from the reader, those found in both in our everyday existence and in past reading experiences.'* (Bressel 2007: 78-79). Πρόκειται για μια καθαρά προσωπική και ξεχωριστή εμπειρία μιας και δεν έχουν όλοι τα ίδια ερεθίσματα στην καθημερινότητα μας. Συχνά αυτά τα συναισθήματα και ο τρόπος που μας 'μιλά' ο συγγραφέας, μας βοηθούν να δημιουργήσουμε μια άποψη για τον ίδιο αλλά και για το έργο του. *'The reader is an active participant along with the text in creating meaning. It is from the literacy experience that meaning evolves'* (Bressler 2007: 79-80).

Όπως όλος ο κόσμος, έτσι και το ελληνικό κοινό σαγηνεύτηκε από την ιδιαίτερη ποιητική φωνή της Ντίκινσον. Σύντομα μετά τις πρώτες μεταφράσεις των ποιημάτων της στα ελληνικά, η Ντίκινσον κατέλαβε τον καλλιτεχνικό χώρο σαν σίφουνας. Η ζωή και το έργο της συμπεριλήφθηκε σε άπειρα λογοτεχνικά βιβλία και ποιητικές συλλογές, και τα περισσότερα από τα ποιήματα της είναι πλέον μεταφρασμένα στην ελληνική γλώσσα. Παράλληλα η ζωή και η ποιητική της φωνή έγινε επίκεντρο πολλών θεατρικών παραστάσεων, στον ελληνικό χώρο. Ιδιαίτερα γνωστή και επιτυχημένη, η παράσταση βασισμένη στο θεατρικό έργο του Σταμάτη Πολενάκη με τίτλο *'Το τελευταίο όνειρο της Έμιλυ Ντίκινσον'*. Και με τους δύο πρωταγωνιστές να εγκωμιάζουν το έργο και την τρόπο σκέψης της Ντίκινσον *'Η*

Έμιλυ Ντίκινσον δεν ήταν απλά μια πολύ καλή ποιήτρια, ήταν ένας ανυπέρβλητος άνθρωπος. Συνειδητοποίησε το ταλέντο της και τάχθηκε στην ποίηση [...] Μία τέτοια θυσία μόνο θαυμασμό μου προκαλεί. (Κωσταντίνος Δανίκας, ένας εκ των πρωταγωνιστών) Δεν είχα κατανοήσει, αν και θαύμαζα την ποίησης της, το μέγεθος και το μεγαλείο του πάθους, της δύναμης και της λαχτάρας για την ζωή. Η Έμιλυ Ντίκινσον αντιπροσωπεύει [...] το μοναδικό τριαντάφυλλο σε ένα ολάνθιστο κήπο. (Μαρία Ροβάκη, μία εκ των πρωταγωνιστών). Ενώ ο σκηνοθέτης της παράστασης, Δημοσθένης Φιλίππας αναφέρει, πως ενώ δούλεψε πάνω στην παράσταση συνειδητοποίησε ακόμα περισσότερο την αξία του έργου και την ιδιοφυΐα της ποιήτριας, *‘Η Έμιλυ Ντίκινσον αποτελεί σημείο αναφοράς για την ποίηση και αισθάνομαι τυχερός που μου δόθηκε η ευκαιρία να την γνωρίσω σε βάθος. Είναι μια γνωριμία που με έχει σημαδέψει’*. Καθώς και η θεατρική παράσταση ‘Μόνος Κόσμος’ σε σκηνοθεσία του Αλέξιου Κοτσώρη, που προσπάθησε να φωτίσει κάποιες αφανείς πτυχές της ζωής της νεαρής ποιήτριας. Όταν ο Αλέξιος ρωτήθηκε για την ποιήτρια είπε τα εξής: *‘Αγάπησα την αφοσίωση της στο ταλέντο και την ποίησης της αλλά δεν αγάπησα την άρνηση της να ζήσει στον έξω κόσμο. Μάλλον ήξερε πως δεν μπορούσε να τα κάνει και τα δύο μαζί’*. Άλλος ένας σταθμός για την διάδοση της ποίησης της Ντίκινσον στον ελληνικό χώρο αποτέλεσε, η μελοποίηση των ποιημάτων της από τη Αλεξάνδρα Παπαστεφάνου, με την βοήθεια της υψιφώνου Λένιας Ζαφειροπούλου. Ενώ δεν έλειψαν και οι εκδηλώσεις προς τιμήν της, με την Ελληνοαμερικανική Ένωση να υμνεί την ζωή και το έργο της, 185 χρόνια από τον θάνατο της, όπου ένα πλήθος ποιητών του ελληνικού αλλά και ξένου λογοτεχνικού χώρου παρευρέθηκαν για να απαγγείλουν – στην πρωτότυπη αλλά και στην μεταφρασμένη τους μορφή - ποιήματα της. Το όνομα της Έμιλυ Ντίκινσον παραμένει αγαπητό ακόμη και σήμερα από το ελληνικό κοινό, ενώ παράλληλα συνεχίζονται οι απόπειρες μετάφρασης των ποιημάτων και των επιστολών της. Μάλιστα πριν λίγο καιρό εκδόθηκε και το βιβλίο του Χάρη Βλαβιανού, από τις εκδόσεις Πατάκη, με 160 νέες μεταφράσεις των ποιημάτων της αλλά και με μια εκτενή μελέτη για το βίο της Αμερικανής ποιήτριας.

3.2 Μεταφράσεις της Έμιλυ Ντίκινσον

Η ποίηση της Ντίκινσον έχει μεταφραστεί σε εκατοντάδες γλώσσες παγκοσμίως, και η ελληνική γλώσσα δεν αποτελεί την εξαίρεση. Στην Ελλάδα έχουν την πρώτη ανθολογία με 54 επιλεγμένα ποιήματα της Ντίκινσον, το 1980, από την Μελισσάνθη. Έκτοτε ακολούθησαν πολλές φωνές, της ελληνικής λογοτεχνίας, που επιχείρησαν να μεταφράσουν το έργο της Αμερικανής ποιήτριας. Για την ακρίβεια επρόκειτο για 11 άτομα, με πιο πρόσφατους τον Γιώργο Πρίμα το 2020 και τον Χάρη Βλαβιανό το 2022. Διαβάζοντας τα παραπάνω, κάποιος μπορεί να υποθέσει πως το μεγαλύτερο μέρος του έργου της έχει προσεγγιστεί και μεταφραστεί. Βέβαια αυτό δεν είναι κατ' ανάγκη αλήθεια. Όπως γνωρίζουμε η Ντίκινσον καθ' όλη την διάρκεια της ζωής της έγραψε περίπου 1800 ποιήματα, με τον τρόπο καταγραφής των ποιημάτων να είναι αρκετά άναρχος. Μεγάλο μέρος της συλλογής εντοπίζεται σε βιβλιαράκια/τομίδια, που έφτιαχνε η ίδια, άλλα πίσω από σκόρπια φυλλάδια, όπως για παράδειγμα φυλλάδια συνταγών, ενώ πολλά τα κουβαλούσε πάνω της κατά την διάρκεια της ημέρας της. Σημαντικό είναι επίσης να αναφέρουμε και το γεγονός, πως πολλά από τα ποιήματα αυτά δεν είναι καν ολοκληρωμένα. Μιας και η έκδοση δεν ήταν τότε στα χαρτιά για την Ντίκινσον, πολλές λέξεις ενίοτε και στροφές αλλάχτηκαν πολλές φορές, ενώ για πολλές από αυτές έχουμε και εναλλακτικές επιλογές μιας και η ίδια η ποιήτρια αδυνατούσε να επιλέξει. Συχνά λέξεις και στροφές άλλαζαν ανάλογα με το άτομο, στο οποίο απηύθυνε τα ποιήματα της.

Θα περάσει αρκετός καιρός μέχρι να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα για τον όγκο του έργου της Ντίκινσον, με την έκδοση του Τζόνσον (*The Complete Poems of Emily Dickinson*, επιμ. Thomas H. Johnson, Λονδίνο, 1960) και την συνέχεια με την έκδοση του του Ρ. Φράνκλιν (*The Poems of Emily Dickinson*, 3 τόμοι, επιμ. R. W. Franklin, Κέιμπριτζ, The Belknap P of Harvard UP, 1998). Βέβαια σε αυτό το σημείο πρέπει να ξεκαθαρίσουμε πως στις εκδόσεις αυτές έγιναν οι απαραίτητες αλλαγές, όπου κρίθηκαν αναγκαίες, για να μπορέσουν να καλύψουν τα κενά που άφησε η Ντίκινσον.

Όταν έρχεται, λοιπόν, η ώρα της μετάφρασης πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί πάνω σε ποια έκδοση θα βασίσουμε τις μεταφράσεις μας. Συνήθως, οι εκδόσεις πριν από αυτή του Τζόνσον, τείνουν να μην είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικές του τρόπου γραφής της Ντίκινσον, και γενικά όλων εκείνων των γραμματικών και συντακτικών ιδιαιτεροτήτων που συναντάμε στο έργο της. Σημαντικό ρόλο παίζει επίσης και η επιλογή των ποιημάτων που θα κάνουμε, μια και

δεν είναι ανθρωπίνως δυνατό να μεταφράσουμε και τα 1800 ποιήματα. Οπότε μπορείς να μάθεις πολλά για τον εκάστοτε μεταφραστή και τις προθέσεις του, ανάλογα με τις επιλογές που κάνει κατά την διάρκεια της μετάφρασης.

Για παράδειγμα ας πάρουμε την έκδοση της Μελισσάνθης και ας την συγκρίνουμε με μια από τις πρόσφατες εκδόσεις ποιημάτων της Ντίκινσον στο βιβλίο *Επειδή Δεν Άντεχα Να Ζω Φωναχτά, Ποιήματα και Επιστολές*. Στην πρώτη έκδοση του 1980, η Μελισσάνθη επιλέγει ένα πλήθος 54 ποιημάτων, τα πιο αντιπροσωπευτικά και γνωστά της ποιήματα, που καλύπτουν τα περισσότερα από τα θέματα με τα οποία ασχολήθηκε. Στη εισαγωγή του έργου της, η Μελισσάνθη αναφέρεται σε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την ποίηση της Ντίκινσον, όπως οι παύλες, η στίξη και η χρήση των κεφαλαίων *‘Η Ντικινσονιανή γραφή [...] η ελλειπτική φράση, η πυκνή συντομία των στίχων, η απροσδόκητη εκλογή της λέξης, η σύζευξη του συγκεκριμένου με το αφηρημένο, μια επαναστατική γενικά αντίληψη για την εποχή της του ποιητικού λόγου’* (Μελισσάνθη 1980: 11). Όταν προχωράμε όμως στην ανάγνωση των μεταφράσεων, κανένα από αυτά τα χαρακτηριστικά δεν φαίνεται να εντοπίζεται στις ελληνικές μεταφράσεις. *‘And then - together bore away/ Upon a shining sea - (Two Voyagers της Emily Dickinson) [...] και μετά / φύγαν μαζί πάνω από μία θάλασσα ολόλαμπρη’* (μετάφραση της Μελισσάνθης, 1980) / *‘By Frigate, or by Merchantman - / No notice – was – to me* (ποίημα της Έμιλυ Ντίκινσον) *αν διασταυρώθηκαν με πλοίο ή φρεγάτα / Κανείς, ως τώρα, δεν μου στείλε μήνυμα’* (μετάφραση Μελισσάνθης) *‘I heard a Fly buzz – when I died - / The Stillness in the Room’* (ποίημα της Ντίκινσον) *‘Το βόμβο κάποιας μύγας άκουσα όταν πέθανα / Γύρω από το σχήμα μου η ακινησία’* (μετάφραση Μελισσάνθης). Γεγονός που ίσως να οφείλετε στο ότι η Μελισσάνθη, δεν χρησιμοποίησε την έκδοση του Johnson για τον εντοπισμό των πρωτότυπων ποιημάτων. Οπότε κατά μια έννοια, μπορούμε να πούμε, πως η συγκεκριμένη έκδοση δεν αποτελεί την πιο αντιπροσωπευτική της Ντίκινσον, που γνωρίζουμε σήμερα. Χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν πρόκειται για μια καταπληκτική συλλογή ελληνικών μεταφράσεων. Όπως και η Ντίκινσον έτσι και η Μελισσάνθη, όντας και η ίδια αρκετά λυρική, καταφέρνει να διατηρήσει την μουσικότητα της ποίησης της Έμιλυ, με ένα τρόπο που πολλοί μεταγενέστεροι μεταφραστές δεν μπορούν. Ενώ παράλληλα μιας και η ποίηση της Μελισσάνθης είναι βαριά εμπνευσμένη από την Βίβλο και το χώρο της φύσης *‘Τι προέκταση να παίρνει, και τι σχήμα πέφτοντας ο ίσκιος μας, πέρα από το μνήμας;/ - Από την Φλεγόμενη βάτο’*

(απόσπασμα από ποίημα της Μελισσάνθης), μπορούμε να πούμε χωρίς αμφιβολία πως κατείχε τα κατάλληλα προσόντα για να προσεγγίσει το έργο της Ντίκινσον.

Από την άλλη έχουν πιο πρόσφατες μεταφράσεις, όπως αυτές των Λ. Σακελλίου, Α. Γρίβα και Φ. Μαντά, στο βιβλίο τους *Επειδή Δεν Άντεχα Να Ζω Φωναχτά, Ποιήματα και Επιστολές*, που επιχειρούν μια διαφορετική και ίσως πιο αντιπροσωπευτική προσέγγιση του έργου της ποιήτριας. *‘Δεδομένου του είδους του πρωτοτύπου [...] στην παρούσα εργασία υιοθετήθηκε η πηγοκεντρική μεταφραστική στρατηγική, έτσι ώστε να παρασχεθεί στους αναγνώστες μια άποψη της πρωτότυπης μορφής.’* (Σακελλίου 2013: 112). Σε αυτή την έκδοση, συμπεριλήφθηκαν 60 ποιήματα και 160 επιστολές. Επιλέχθηκαν ποιήματα από την νεαρή ηλικία της Ντίκινσον έως και ποιήματα που γράφτηκαν λίγο πριν από τον θάνατο της, με σκοπό να αναδείξουν όχι μόνο την γκάμα των θεμάτων της αλλά και την εξέλιξη της ποιητικής της φωνής. *‘Το γεγονός πως έγινε αποσπασματική μετάφραση κάποιων επιστολών ή ποιημάτων, αλλά καταβλήθηκε προσπάθεια αποτύπωσης της σκέψης και της έκφρασης της Ντίκινσον από την αρχή έως το τέλος της ζωής της, έδωσε στην μεταφράστρια την δυνατότητα κατανόησης των διαφόρων συναισθηματικών και ψυχολογικών παραμέτρων.’* (Σακελλίου, 2013: 113). Σε όλη την έκταση του βιβλίου μιλούν για την ιδιαιτερότητα του ρυθμού, των ήχων, των εικόνων και των νοημάτων *‘Η ιδιαιτερότητα αυτής της φωνής και ο απόλυτος έλεγχος των ποικίλων τόνων είναι τα βασικά προσόντα για την διεκδίκηση μίας θέσης στο πάνθεον των ποιητών’* (Duncan, 1965: 102) / *‘Η απόπειρα μετάφρασης της Ντίκινσον μοιάζει με μια καταβύθιση σε ένα σύμπαν όπου οι ήχοι, ρυθμοί, εικόνες και νοήματα είναι τόσο σφιχτά συνδεδεμένα μεταξύ τους, ώστε κάθε προσπάθεια μεταγραφής αυτού του συνόλου κινδυνεύει να φέρει αναστάτωση και δυσαρμονία.’* (Σακελλίου, 2013: 106). Έτσι, ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στο ιδιαίτερο γραφικό στυλ της Ντίκινσον, μια και οι μεταφράστριες ήθελαν μια πιο αυθεντική και πιστή μετάφραση των ποιημάτων. Στο σχολιασμό τους για την μετάφραση των ποιημάτων και των επιστολών της Ντίκινσον, οι μεταφράστριες τονίζουν πως το νόημα δεν είναι μόνο η σημασία των λέξεων αλλά και η ψυχολογική και νοητική πραγματικότητα που βιώνει ο πομπός. Για αυτό και πριν την παρουσίαση των μεταφράσεων πάρθηκε η απόφαση, να περιγράφουν εκτενώς η ζωή και τα βιώματα της ποιήτριας. *‘Ο μεταφραστής πρέπει να μπει στην θέση του συντάκτη, να τον υποκαταστήσει [...], να έχει συνείδηση του χώρου, του χρόνου, της αιτίας, του σκοπού, όλων των παραμέτρων του μηνύματος.’* (Σακελλίου, 2013: 113). Κάτι άλλο το οποίο

κάνει την συγκεκριμένη έκδοση να ξεχωρίζει, είναι η σειρά παρουσίασης των μεταφράσεων. Οι μεταφράστριες επέλεξαν να τις παρουσιάσουν με βάση την χρονολογική έκδοσης των ποιημάτων, έτσι ο αναγνώστης μπορεί να έχει μια πιο ολοκληρωμένη ιδέα για τις σκέψεις και τα θέματα που απασχολούσαν την Ντίκινσον, σε διάφορες φάσεις της ζωής.

Οφείλουμε επίσης να αναφέρουμε και το βιβλίο του ποιητή και μεταφραστή Χάρη Βλαβιανού, με τίτλο *Έμιλι Ντίκινσον: Αυτό είναι το γράμμα μου στην Οικουμένη*, στο οποίο εντοπίζουμε 160 νέες μεταφράσεις των ποιημάτων της Ντίκινσον. Όπως και η Λ. Σακελλίου στο βιβλίο της, έτσι και ο Χάρης Βλαβιανός βασισμένος σε ένα πλήθος φωτογραφιών και παραθεμάτων, μεταφέρει και αναλύει την ζωή και την προσωπικότητα της Ντίκινσον, από την οικογένεια και την ποιητική της δραστηριότητα έως και την ερωτική της ζωή. Αναφέρεται επίσης στην *‘πρωτοτυπία, την αισθητική μαεστρία, την δύναμη του νου και την πυκνότητα του λόγου’* (Βλαβιανός 2021: 124). Δεν διστάζει να τονίσει *‘το εξαιρετικό της πνεύμα, αυτό που οι Αγγλοσάξονες αποκαλούν wit, και το οποίο της επιτρέπει να λέει την αλήθεια αλλά με τρόπο ‘πλάγιο’ (slant) και την ανεπιτήδευτη χρήση της γλώσσας’* (Βλαβιανός 2021: 126). Καθ’ όλη την διάρκεια του βιβλίου του εξυμνεί το ήθος, την επαναστατική φύση, αλλά και το λαμπρό μυαλό της *‘γυναίκας ποιήτριας που πάλεψε να κερδίσει την ανεξαρτησία της, ώστε να αφοσιωθεί σε αυτό που αγαπούσε – το γράψιμο.’* (Βλαβιανός 2021: 133). Ενώ ιδιαίτερη βάση έδωσε και στην παθιασμένη σχέση της Ντίκινσον με την κουνιάδα της καλή της φίλη Σούζαν Γκίλμπερτ *‘Ο Θεός είναι πράγματι ζηλόφθονος Θεός – Δεν αντέχει να βλέπει / Πως προτιμάμε αντί με Αυτόν / Οι δυο μας να παίζουμε μαζί’* (ποίημα της Έμιλυ προς την Σούζαν, μετάφραση και επιμέλεια Χάρη Βλαβιανός). Όσον αφορά τις μεταφράσεις του δίνεται βάση στις λεπτομέρειες και το πρωτότυπο στυλ της Ντίκινσον με την *‘αμεσότητα, τους περιπαικτικούς και σύντομους στίχους [...] τις παρηχήσεις, την ειρωνεία και την μοναξιά που προβάλλουν τα ποιήματα της Ντίκινσον. / Αναδεικνύει ένα εαυτό πολλαπλό, διασπασμένο και αντιφατικό, ενώ προβάλλει το αίτημα της πρωτοτυπίας προκρίνοντας στη ποίηση το ανομοιοκατάληκτο στίχο με τα ανοιχτές μορφές, την αμεσότητα της αίσθησης, τη λιτή έκφραση, την υπαινικτικότητα, τη διακειμενικότητα.’* (Βλαβιανός 2013: 241). Για αυτό άλλωστε αν παρατηρήσουμε και τις μεταφράσεις θα δούμε πως διατηρούν την ίδια μορφή και δομή με το πρωτότυπο *‘In the name of the Bee - / And of the Butterfly - / And of the Breeze – Amen! -* (ποίημα της Έμιλυ Ντίκινσον) *Εις το όνομα της Μέλισσας*

– / Και της Πεταλούδας - / Και της Αύρας – Αμήν! – (μετάφραση του Χάρη Βλαβιανού)
This is my letter to the World - / That never wrote to Me - / The simple News that Nature told, / With tender majesty (ποίηση της Έμιλυ Ντίκινσον) Αυτό είναι το γράμμα μου στην Οικουμένη - / Που ποτέ δεν έγραψε σε Μένα - / Τα απλά Νέα που η Φύση μου είπε - / Με τρυφερή μεγαλοπρέπεια (μετάφραση του Χάρη Βλαβιανού). Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε πως ο Χάρης Βλαβιανός προσφέρει ένα πλούσιο και εκτενές έργο, που σίγουρα μας βοηθά να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη ζωή το έργο της Έμιλυ Ντίκινσον.

Βέβαια οι διαφορές που παρουσιάζονται στις εκδόσεις από το 1980 έως σήμερα δεν σημαίνει πως καθιστούν κάποιες εκδόσεις ανώτερες σε σχέση με άλλες. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως ο κάθε μεταφραστή αντιλαμβάνεται διαφορετικά την ποίηση της Ντίκινσον, και επιλέγει να αναδείξει εκείνα τα στοιχεία του ταιριάζουν περισσότερο στο δικό μεταφραστικό στυλ.

3.3 Μεταφραστικές Δυσκολίες

Η λογοτεχνική μετάφραση, πόσο μάλλον η μετάφραση ποιημάτων, αποτελεί την πιο απαιτητική μορφή μετάφρασης. Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η ποιητική μετάφραση σχετίζεται με την φύση του ποιητικού λόγου. Ένας λόγος αμφίσημος και ρυθμικός. Όταν μεταφράζουμε δεν ενεργούμε ως απλοί αναγνώστες., αντιθέτως καλούμαστε να εντοπίσουμε όλα αυτά τα κρυφά νοήματα, τις χρωματικές και συναισθηματικές αποχρώσεις μέσα στο κείμενο. Η ποιητική μετάφραση είναι πραγματικά μια δημιουργική διεργασία, και η απλή μετάφραση συχνά δεν αρκεί. Το ίδιο ισχύει και για την ποίηση της Έμιλυ Ντίκινσον. Στο βιβλίο τους οι Λ. Σακελλίου, Α. Γρίβα, και Φ. Μαντά, μεταφράστριες που ασχολήθηκαν με το έργο της συμφωνούν στις βασικές δυσκολίες που συναντά κάποιος, όταν καταπιάνεται με το έργο της:

Η ποίηση της Ντίκινσον είναι αποκλίνουσα όχι μόνο ως προς την σύνταξη και την μορφή αλλά και ως την σημασιολογία της. ‘*Can Blaze be shown in Cochineal- / Or Noon- in Mazarin?*’, (ας πάρουμε για παράδειγμα την λέξη cochineal, το κόκκινο θηλυκό σκαθάρι που τρώει κάκτους και ζει σε θερμά κλίματα, που χρησιμοποιήθηκε επίσης και για πηγή κόκκινης βαφής. Η οποία στην ελληνική απόδοση του ποιήματος μεταφράστηκε ως Κοχενίλλη. Παράλληλα το Mazarin αναφέρεται σε μία

συγκεκριμένη απόχρωση του γαλάζιου (mazine blue), η οποία φαίνεται να σχετίζεται με τον Καρδινάλιο Μαζαρίνο και τα 18 διαμάντια του. Με την λέξη να μεταφράζεται στα ελληνικά ως Μαζαρινό Διαμάντι, μιας και η συνεκδοχή αυτή δεν είναι ευρέως γνωστή). Αν προσπεράσουμε την βασική δυσκολία της λυρικότητας της ποίησης της, ερχόμαστε αντιμέτωποι με την δυσκολία που προκύπτει από τον τρόπο που είναι δομημένα τα ποιήματα της και ενίοτε με το αδύνατο εγχείρημα, να φέρουμε στην επιφάνεια αυτό που κρύβεται κάτω από τις λέξεις. *‘Το κυριότερο και βαρύτερο εμπόδιο στην απόδοση των ποιημάτων της Έμιλυ είναι η υποχρέωση του μεταφραστή να σηκώσει μονομιάς το πέπλο της αμφισημίας που στολίζει τις λέξεις της. Η μοναδική αυτή αρετή της ποίησης της, που είναι η αμφισημία και η ταυτόχρονη λιτότητα.’* (Σακελλίου 2013: 106) / *‘Ο μεταφραστής έρχεται αντιμέτωπος και με τον κώδικα Ντίκινσον που δυσχεραίνει την διαδικασία’* (Σακελλίου 2013: 106). Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η ποίηση για την Ντίκινσον είναι μια *υπέροχη σοφία* που απορρέει από απλά νοήματα. (*This was a Poet- / Distills amazing sense / From Ordinary Meaning*). Άλλο ένα χαρακτηριστικό που αποτελεί πρόκληση για τους μεταφραστές είναι οι ήχοι και η μουσικότητα των ποιημάτων *‘Ένα από τα σημαντικότερα και δυσκολότερα στην απόδοση τους στα ποιήματα της Έμιλυ Ντίκινσον, προκειμένου να μιλήσουμε για ακόμη μια πρόκληση είναι οι ήχοι και η μουσικότητα τους’* (Σακελλίου 2013: 111). Σε πολλά της ποιήματα η Ντίκινσον επιλέγει την επανάληψη συγκεκριμένων ήχων, (ας πάρουμε για παράδειγμα ένα ποίημα της Ντίκινσον που γράφτηκε το 1962 όπου συναντάμε λέξεις όπως *tombs, cerremonious, bore, before, stone, Snow* με την επανάληψη του [o]/[u]. Στα ελληνικά οι ήχοι αυτοί έχουν αντικατασταθεί με την επανάληψη του ήχου [ι] έτσι έχουμε Μνήματα, τελετή, απορεί, πέτρινη, ανάμνηση) που είναι μεν εύκολο ορισμένες φορές να αποδοθεί και στα ελληνικά αλλά υπάρχει ο κίνδυνος να μην μπορούμε να πετύχουμε την ίδια ηχητική αίσθηση με το πρωτότυπο. Παράλληλα, χαρακτηριστικά όπως ο απροσδόκητος πληθυντικός αριθμός, η ανεστραμμένη ή ελλιπής σύνταξη, οι ασάφειες με την χρήση της παύλας και συχνά η αδιαφορία για το γένος, το πρόσωπο ή την συμφωνία μεταξύ ουσιαστικών και ρημάτων δημιουργούν δυσκολίες κατά την μεταφραστική διαδικασία. *‘Οι δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε σε αυτό το εγχείρημα σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα του ύφους της Ντίκινσον [...] και την πλήρη παραβίαση γραμματικών και συντακτικών κανόνων’* (Σακελλίου 2013: 113). Από τις μεγαλύτερες όμως δυσκολίες, για όποιον επιχειρήσει να μεταφράσει την Ντίκινσον, είναι η

μετάφραση όλων εκείνων των πολιτισμικών και βιωματικών στοιχείων. 'Από τις μεγαλύτερες όμως δυσκολίες για όποιον καταπιάνεται με την Ντίκινσον είναι η πολιτισμική διερμηνεία. [...] πως να αποδώσει κανείς λχ στα ελληνικά το βάρος της πουριτανικής παράδοσης και των βιβλικών εικόνων; [...] Έτσι το **Sexton** (Our little Sexton – Sings) μεταφράζεται αλλού ως **Εκκλησάρης**, φέρνοντας τον αναγνώστη πιο κοντά σε μια οικεία θρησκευτική παράδοση και αλλού ως **Νεωκόρος**, αποδίδοντας μια πιο διαχρονική εκκλησιαστική εικόνα.' (Σακελλίου 2013: 111). Η Ντίκινσον μεγάλωσε σε μια πουριτανική κοινωνία, έντονης θρησκευτικής αυστηρότητας που επηρέαζε τόσο την ίδια και το έργο της, που δυστυχώς όμως είναι άγνωστη προς τους περισσότερους από εμάς. Ο μεταφραστής έτσι αναλαμβάνει το δύσκολο έργο να παράγει μια μετάφραση που να μην είναι άγνωστη ούτε στον κόσμο της Έμιλυ Ντίκινσον, αλλά ούτε και στο σύγχρονο μέσο Έλληνα.

Αναμφισβήτητα η μετάφραση της Ντίκινσον δεν επρόκειτο για μια εύκολη υπόθεση, μιλάμε για μια από τις μεγαλύτερες ποιήτριες που έχουν υπάρξει. Όπως αναφέρουν στο βιβλίο τους οι Λ. Σακελλίου, Ά. Γρίβα και Φ. Μαντά, *Επειδή Δεν Άντεχα Να Ζω Φωναχτά, Ποιήματα και Επιστολές*, η απόπειρα μετάφραση της Έμιλυ Ντίκινσον είναι σαν να περπατάς πάνω σε ένα τεντωμένο σχοινί.

4.0 Επίλογος

Εν κατακλείδι, η Έμιλυ Ντίκινσον, η οποία θεωρείται μία από τις μεγαλύτερες ποιήτριες της Αμερικής, είναι επίσης γνωστή για την ασυνήθιστη ζωή και την αυτοεπιβαλλόμενη κοινωνική της απομόνωση. Ζώντας μια ζωή απλότητας και απομόνωσης, έγραψε ποίηση μεγάλης δύναμης – αμφισβητώντας της θάνατο ακόμα και την ίδια την ζωή. Ακόμα και σήμερα, η φήμη Ντίκινσον είναι καθολική. Το έργο της συνεχίζει να εκδίδεται ασταμάτητα από το 1890, με ιδιαίτερα καταιγιστικούς ρυθμούς τις τελευταίες δεκαετίες. Σχεδόν δυο αιώνες μετά την γέννηση της, τα πνευματώδη και συχνά ανατρεπτικά ποιήματα της Ντίκινσον διαβάζονται, διδάσκονται και μελετώνται ευρέως.

Το έργο της έχει μεταφραστεί σε εκατοντάδες γλώσσες, μια εκ των οποίων και τα ελληνικά. Από την πρώτη της εμφάνιση στον ελληνικό χώρο το 1980, η Ντίκινσον καθήλωσε το αναγνωστικό κοινό αλλά και τον καλλιτεχνικό χώρο. Ακόμα και σήμερα εκδίδονται νέες μεταφράσεις των γνωστών της, πλέον, ποιημάτων και επιστολών, με πολλούς να προσπαθούν να φωτίσουν μια διαφορετική οπτική της ποίησης της. Μη θέλοντας να κουράσω και να γίνω γραφικός, επιτρέψτε μου να κλείσω την εργασία αυτή, με τα λόγια της μεταφράστριάς Tamara Stamova *‘She is a mystery and a secret, and we admire her because we will never solve it. She left us the joy of guessing and agonizing – of translating!’*

5.0 Βιβλιογραφία

Εκδόσεις Αναφοράς

- Johnson (Thomas H.) 1960, *The Complete Poems of Emily Dickinson*, Λονδίνο: Little Brown and Co.
- Franklin (R.W.) 1998, *The Poems of Emily Dickinson: A Variorum Edition*, Κέιμπριτζ: The Belkan Press of Harvard University Press

Ελληνική Εργογραφία

- Βλαβιανός (Χάρης) 2021, *Έμιλι Ντίκινσον: Αυτό είναι το Γράμμα μου την Οικουμένη*, Αθήνα: Πατάκη
- Μελισσάνθη, 1980, *Ντίκινσον: Επιλογή από το έργο της*, Θεσσαλονίκη: Μικρή Εγνατία
- Σακελλίου (Λιάνα) / Γρίβα (Α.) / Μαντά (Φ.) 2013, *Επειδή Δεν Άντεχα Να Ζω Φωναχτά Ποιήματα και Επιστολές*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 69-89, σελ 106-113

Μελετήματα

- Anderson (Charles R.) 1960, *Emily Dickinson's Poetry: Stairway of Surprise*, Νέα Υόρκη: Holt Rinehart and Winston
- Bressler (Charles E) 2007, *Literary Criticism: An Introduction to Theory and Practice*, Νιού Τζέρσεϋ: Pearson Education Inc.
- Chase (Richard Volney) 1951, *Emily Dickinson: A Biography by Richard Chase*, Νέα Υόρκη: William Sloane Publishing
- Dunkan (Douglas) 1965, *Emily Dickinson*, Εδιμβούργο: Oliver and Boyd
- Foerster (Norman) 1974, *American Poetry and Prose part II*, Νέα Υόρκη: Houghton Mifflin Company
- Howard (Richard), January 16th 1985, *Lecture: A Consideration of the Writings of Emily Dickinson*, University of Cincinnati

- Iser (Wolfgang) 1978, *The Act of Reading: A theory of Aesthetic Response*, Λονδίνο: Henley: The John Hopkins University Press
- Ingarden R. 1931, *Das Literische Kunstwerk*, Τύμπινγκεν: Max Niemeyer
- Martin (Wendy) 2002, *The Cambridge Companion to Emily Dickinson*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, σελ. 6-36
- Miller (Christanne) 1987, *Emily Dickinson's Grammar*, Κέμπριτζ: Harvard University Press
- Pickard (John B.) 1967, *Emily Dickinson: An Introduction and Interpretation*, Νέα Υόρκη: Rinehard and Winston
- Πρεσκετζή (Μαρία) 2003, *Θεωρία της Λογοτεχνίας και Νεοελληνική Λογοτεχνική Κριτική*, Αθήνα: Σαββάλας

Ηλεκτρονικές Πηγές

- The Emily Dickinson Museum (<https://www.emilydickinsonmuseum.org/>)
- *Η εξαιρετικά σπάνια ποιητική ιδιοφυΐα της Έμιλι Ντίκινσον*, elculture, Αργυρώ Μποζώνη, 21 Μαρτίου 2017
(<https://www.elculture.gr/blog/article/%cf%80%ce%bf%ce%b9%ce%b7%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%b9%ce%b4%ce%b9%ce%bf%cf%86%cf%85%ce%90%ce%b1-%ce%ad%ce%bc%ce%b9%ce%bb%ce%b9-%ce%bd%cf%84%ce%af%ce%ba%ce%b9%ce%bd%cf%83%ce%bf%ce%bd/>)
- «Εμείς λέμε με τα λόγια γίνεται», Η Καθημερινή, Μαρία Τοπάλη, Μάρτιος 2015 (<https://www.kathimerini.gr/culture/books/935028/emeis-leme-me-ta-logia-ginetai/>)
- Έμιλυ Ντίκινσον, η φωνή της ποίησης της στα Ελληνικά, Η Καθημερινή, Ελένη Μπιστίκα, 8 Μαρτίου 2005
(<https://www.kathimerini.gr/opinion/697706/emily-ntikinson-i-foni-tis-poiisis-tis-sta-ellinika/>)
- Γιατί η ζωή της εμβληματικής ποιήτριας Έμιλυ Ντίκινσον έγινε παράσταση; Infowoman, Γεωργία Οικονόμου, 11 Νοεμβρίου 2019

- (<https://www.infowoman.gr/culture/sinenteuxeis/giati-i-zoi-tis-emvlimatikis-poiitrias-emily-ntikinson-ginetai-parastasi/>)
- *Μόνος Κόσμος της Emily Dickinson στο Χώρο Τέχνης και Δράσης Βρυσάκι*, monopol.gr, Ευδοκία Βαζούκη
(<https://www.monopoli.gr/2017/11/27/showtimes/theatre/160073/monos-kosmos-ths-emily-dickinson-sto-chwro-technhs-drashs-brysaki/>)
 - *Ο Δημοσθένης Φιλλίπας και το Τελευταίο Όνειρο της Έμιλυ Ντίκινσον*, theatermag, Μαριλένα Θεοδωράκου
(<https://www.theatermag.gr/2019/11/25/o-dimosthenis-filippas-kai-to-teleytaio-oneiro-tis-emili-dikinson/>)
 - *Ο Κωσταντίνος Δανίκας, Οι Άγριες Μέλισσες και η Ντίκινσον*, viewTag.gr, Γιάννης Καφάτος, 5 Δεκεμβρίου 2019 (<https://www.viewtag.gr/o-konstantinos-danikas-oi-agries-meli/>)
 - *Αλέξιος Κοτσώρης: Η ποίηση είναι φάρμακο για το μυαλό και την καρδιά*, Passion Theater, Anna, 1 Φεβρουαρίου 2018 (<http://passiontheater.gr/alexios-kotsoris-i-piisi-ine-farmako-gia-to-myalo-ke-tin-kardia/>)
 - *Η Έμιλυ Ντίκινσον και το γράμμα της στην Οικουμένη*, AthensVoice.gr, Στέφανος Τσιτσόπουλος, 13 Ιανουαρίου 2022
(<https://www.athensvoice.gr/culture/book/741854-i-emily-ntikinson-kai-gramma-tis-stin-oikoumeni>)
 - *Το Γράμμα της Έμιλυ Ντίκινσον στην Οικουμένη*, Φρέαρ στο Διαδίκτυο, Λίλια Τσούβα 26 Ιανουαρίου 2022 (<https://frear.gr/?p=32722>)